

نظام توزیع مطبوعات مشهد در دوره قاجار

سیدمهدی سیدقطبی^۱

چکیده

یکی از ارکان مهم در روزنامه‌نگاری و انتشار اخبار، توجه جدی به موضوع توزیع و چگونگی انجام آن است. توزیع مطبوعات در هر دوره تاریخی از پیشرفتهای زمان خود استفاده می‌کند. شناخت نظام توزیع در دوره‌های مختلف تاریخی می‌تواند در ترسیم اصول آن و استفاده از تجربه‌های و دانش موجود در آن زمینه راهگشا باشد. این مقاله ضمن نگاه کلی به روش تولید و پخش مطبوعات در دوره قاجار به معرفی روشهای توزیع، فایده‌ها و ضررهای هر کدام در مطبوعات مشهد می‌پردازد.

کلیدواژه‌های موضوعی: مطبوعات، توزیع، اشتراک، مشهد، قاجار.

مقدمه

فرهنگ مکتوب از دیرباز پایدارترین و ماندگارترین جلوه‌گاه فکر و دانش بشر بوده است. مطبوعات هم از آغاز پیدایش خود بخشی از فرهنگ مکتوب بشمار می‌رود. در این میان، مطبوعات دوره قاجار به عنوان پیشقراولان عرصه روزنامه‌نگاری، اسناد مکتوب باقیمانده از زمانهای گذشته هستند که اطلاعات زیادی از وضعیت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و ... را ارائه می‌نماید، بطوری که از آنها به عنوان یکی از مواد مهم اولیه نگارش تاریخ و بررسی رویدادها نام می‌برند و در اطلاع رسانی، فرهنگ‌سازی و ساختن افکار عمومی نقش مهمی برعهده دارند.

برای دستیابی به تحلیلی درست و منطقی از فضای حاکم بر مطبوعات دوره قاجار لازم است هر یک از اجزاء پیدایش نشریات مورد بررسی دقیق و کامل قرار بگیرد؛ مواردی مانند اینکه یک نشریه چگونه پدید آمده و هدف (های) انتشار آن چه بوده است، مطالب مندرج در یک نشریه چگونه تهیه و نوشته شده است، چه افرادی با این جریده همکاری قلمی داشتند و انگیزه نوشتن آنها برای نشریه چه بوده است، درجه اهمیت مطالب موجود در جریده چگونه است، نشریه در چه چاپخانه‌ای، چگونه و توسط چه کسانی به طبع رسیده و در کجاها و به چه صورت توزیع و در اختیار چه افرادی قرار داده شده است و دارای چه شمارگانی بوده است، وضعیت جذب آگهی و نوع آگهی‌های موجود در نشریه چگونه بوده است؟ و بسیاری نکته‌های دیگر که ابتدا در ظاهر اهمیت چندانی ندارد اما همه آنها پژوهشهایی در حوزه مطبوعات قاجار هستند که باید درباره هر یک از نشریات انجام شود.

^۱ کارشناس ارشد گروه مطبوعات آستان قدس رضوی، Mehdi.qotbi@gmail.com

صفحه	سئوالات	نمونه
دکتر اشتراک سالیانیه دکتر شهید مقدس دو قومان دکتر سهراب لادوی و سهراب دکتر صفی‌زور کوسیه دکتر مکملک عثمانیه دو هندی و سنان دکتر سهراب لادوی قیمت اعلان سطحی یکمتر است	۱۳۹۳/۱۰/۲۴	اداره روزنامه ادب مکتب مقدس - کوچه باغ عسکری دکتر شامدیرکل میرزا صادق خان ادب الممالک هفته یکمترتبه طبع و توزیع میشود بعد از قبول نموده سیم اشاعه مشترکین در دفتر اداره ثبت میشود در ماه ششم وجه دریافت میشود
ادب		
تاریخ چهارم رمضان - ... ماه فروردین		
روزنامه ادب علی‌ادب سبایح بخار و نادیمی - هر کوزه لا یخ می‌گیرد که سینه ایام بود و نیاید که شغل امضا در کج می‌باشد		
(فهرست مندرجات)		
دندان نامه از دوازدهم تر و خشک ایا خواسته از داور هست و بود برای دختر ناز پرورد تو کدامندار شهر بزدان شود همه بیوه‌های ددست تو اند مرا از من هر شب یک نوبت کند که در اسنانش نماز بایدش برین کند پر داخت ز بزنند دختر پناه مرا است همکار مکتب سمنوار برعنا مکتب ازین چاه قدف نمودم که این پادری نامرنا دکتر زنده سنانم به روی براندازم از مشکان بخ و دت	دندان نامه از دوازدهم تر و خشک ایا خواسته از داور هست و بود برای دختر ناز پرورد تو کدامندار شهر بزدان شود همه بیوه‌های ددست تو اند مرا از من هر شب یک نوبت کند که در اسنانش نماز بایدش برین کند پر داخت ز بزنند دختر پناه مرا است همکار مکتب سمنوار برعنا مکتب ازین چاه قدف نمودم که این پادری نامرنا دکتر زنده سنانم به روی براندازم از مشکان بخ و دت	دندان نامه از دوازدهم تر و خشک ایا خواسته از داور هست و بود برای دختر ناز پرورد تو کدامندار شهر بزدان شود همه بیوه‌های ددست تو اند مرا از من هر شب یک نوبت کند که در اسنانش نماز بایدش برین کند پر داخت ز بزنند دختر پناه مرا است همکار مکتب سمنوار برعنا مکتب ازین چاه قدف نمودم که این پادری نامرنا دکتر زنده سنانم به روی براندازم از مشکان بخ و دت
بسم الله الرحمن الرحیم		
چون دانای کعبه کرد از کرد بنام خدا نامه آغاز کرد خدا شکر در معشور و شرفید بر تادی با سروش افروید روان از ایش شایسته بود سخن از ازی دانش نمود سگر خاسته از ایا جفت کرد فی کلک ناذا و دکت کرد ادب بافت کت و بزدان برت کلید کرد کج دانش بدست معدنی باغ خرد کثرات خداوند و سلالار پیغمبران کدام نامه اسفانی بخالت فرود آمد از بزدان پالت		

نظام توزیع و پخش مطبوعات در دوره قاجار از جمله موارد مهم در بررسی اوضاع داخلی نشریات ایران است. اگرچه استاد ناصرالدین پروین در کتاب تاریخ روزنامه نگاری ایرانیان و دیگر پارسی نویسان و استاد سید فرید قاسمی در کتاب سرگذشت مطبوعات ایران در بخش‌های مختلف کتابهایشان اطلاعاتی زیادی درباره وضعیت توزیع مطبوعات قاجار بیان نمودند اما مطالب بیان شده به صورت کلی است. به نظر می‌رسد نگاهی جغرافیایی و تاریخی و نشریه محور درباره نظام توزیع مطبوعات در دوره قاجار می‌تواند جنبه‌های جدیدی از نظام توزیع نشریات در آن زمان که این نظام بر جغرافیا و یا تاریخی معین خواهد داشت برای ما روشن نماید.

در این مقاله نظام توزیع نشریات منتشره دوره قاجار در شهر مشهد بررسی می‌شود. البته تنها به نشریاتی پرداخته شده است که در آرشیو مطبوعات سازمان کتابخانه‌های استان قدس رضوی موجود است.

بررسی منابع مختلف مطبوعاتی نشان می‌دهد تاکنون هیچگونه پژوهشی در موضوع مقاله حاضر وجود ندارد. بنابراین نگارنده برای نخستین بار در این نوشتار سعی نموده است تا ابعاد تازه‌ای از شیوه توزیع و پخش مطبوعات منتشره در مشهد را بیان نماید.

نگاهی کلی به تاریخچه مطبوعات ایران

مطبوعات در ایران در یکصد و هفتاد و هفت سال پیش با انتشار روزنامه کاغذ اخبار میرزا محمدصالح شیرازی به سال ۱۲۵۲ قمری برابر سال ۱۲۱۵ خورشیدی پدید آمد (پروین، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۲۶-۱۲۷).

دومین نشریه ادواری چاپی ایران در عهد قاجار نشریه آشوری زبان زاهریرادی باهرا است که به فارسی آنرا اشعه روشنایی معنا کرده‌اند. دو شماره نخست آن در ماههای نوامبر و دسامبر ۱۸۴۹ میلادی انتشار یافت. بنیانگذار این نشریه شخصی به نام پرکینز بود (قاسمی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۱۴۷).

حدود دو سال بعد از انتشار زاهریرادی باهرا، نخستین شماره نشریه ادواری چاپی در ایران با عنوان روزنامه‌چه اخبار دارالخلافة طهران چاپ و منتشر شد. اما همین نشریه از شماره دوم به روزنامه وقایع اتفاقیه تغییر نام یافت. این نشریه از شماره ۴۷۲ به روزنامه دولت علیه ایران تغییر کرد و تا شماره ۵۹۲ با همین عنوان منتشر گردید تا اینکه به چهار نشریه روزنامه دولتی، روزنامه مصور دولتی، روزنامه ملتی و روزنامه علمیه تبدیل شد (قاسمی، ۱۳۷۲، ص ۱۴-۱۵).

در مشهد روزنامه ادب به مدیریت ادیب الممالک فراهانی حدود ۶۵ سال دیرتر از نخستین روزنامه کشورمان در ۴ رمضان ۱۳۱۸ قمری برابر ۵ دی ۱۲۷۹ خورشیدی انتشار یافت و بدین ترتیب مشهد به عنوان پنجمین شهر ایران است که پس از شهرهای تهران، تبریز، شیراز و اصفهان صاحب نشریه شده است. این روزنامه پس از حدود دو سال تعطیل شد. بشارت دومین روزنامه مشهد ۶ سال پس از ادب منتشر گردید. بعد از ادب به ترتیب روزنامه های خورشید، خراسان، طوس و نوبهار منتشر شدند (شهوازی بختیاری، ۱۳۸۲، ص ۱۴).

به طور کلی در دوره قاجار حدود ۷۰ روزنامه و مجله در مشهد چاپ و منتشر شده است اما برخی از این نشریات این دوره به دلایلی مانند شمارگان کم، توزیع محدود، بی توجهی مردم و... هیچگاه نسخه‌ای از آنها تاکنون یافت نشده است. آرشيو مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی به عنوان مهمترین و کاملترین گنجینه مکتوب در شرق کشور است و برابر بررسی‌های انجام گرفته، هم اکنون کاملترین مجموعه مطبوعات خراسان را در سطح کشور دارد. بنابراین در این پژوهش از نشریات موجود در مخزن مطبوعات این سازمان استفاده گردید. البته عمده موجودی مطبوعات مشهد در دوره قاجار این آرشيو در حد یک یا چند شماره بوده و تنها دوره شش عنوان روزنامه (ادب، بشارت،

خورشید، نوبهار، بهار و چمن) و دو مجله (الکمال و دبستان) کامل است. برای همین نگارنده بیشتر با توجه به محتوای نشریات دارای موجودی کامل، درباره وضعیت توزیع مطبوعات مشهد در دوره قاجار بررسی نموده است.

توزیع روزنامه‌ها

روزنامه‌نگاران در نخستین سالهای روزنامه نگاری به جای کلمه «توزیع» از «تقسیم کردن» استفاده می‌کردند. مسعود برزین «توزیع» را «عمل ارسال نشریه به قصد فروش و یا رساندن به دست خواننده از محل چاپ به نقاط مختلف کشور» تعریف می‌کند (برزین، ۱۳۶۶، ص ۴۷).

دکتر ناصرالدین پروین درباره کاربرد کلمه توزیع و دیگر کلمه‌های هم معنی قبلی آن در دوره قاجار چنین می‌نویسد: «اصطلاح توزیع هنوز [در دوره قاجار] باب نشده و به جای آن تقسیم کردن^۲ - گاهی منقسم کردن^۳ - یا انتشار و منتشر کردن^۴ را به کار می‌بردند و کاربرد دو واژه اخیر افزون بود» (پروین، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۳۲).

به هر حال آنچه مسلم است این است که تقسیم‌کرد یا انتشار نشریه بطور دقیق همان عمل پخش جریده در منطقه‌های جغرافیای گوناگون بود، که امروزه این کار را توزیع می‌نامند. هدف‌های توزیع هر نشریه در همه زمانها ارائه محتوا به مخاطبان و بازگشت سرمایه مالی بوده است. روزنامه‌نگاران همواره تلاش می‌کنند دغدغه‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، حزبی و ... را در قالب مطالب مختلف در نشریه خود قرار داده و آن در اختیار افکار عمومی جامعه بگذارند. بنابراین روزنامه‌نگاران برای تاثیرگذاری در جامعه و موفقیت در اهداف خویش نیاز مبرم به خدمت گرفتن نظام توزیع منسجم و قوی دارند.

بازگشت سرمایه مالی هدف مهمی در نظام توزیع بوده است. اگرچه روزنامه‌نگاری در ایران ابتدا دولتی و هزینه آن برعهده دولت بود و روزنامه‌نگاران دغدغه بازگشت سرمایه مالی نشریه خویش را نداشتند اما پیدایش روزنامه‌نگاری خصوصی باعث

۲. از جمله: روزنامه وقایع اتفاقیه، ش ۹ (اول جمادی الثانی ۱۲۶۷)؛ روزنامه ملتی (۱۲ محرم ۱۲۸۴)؛ ایران، ش ۱؛ روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه، غره جمادی الاول ۱۳۰۷)

۳. از جمله: ایران، ش ۱.

۴. از جمله: ایران، ش ۱.

بودن هزینه چاپ نشریه و نبود مخاطب کافی به علت بیسوادی اکثر مردم، امکان سودآوری برای روزنامه‌نگاران را نداشته است.

شیوه‌های توزیع

نشریات دوره قاجار به روشهای ۱. اشتراک، ۲. فراش‌ها، موزعین و وکلای مطبوعات، ۳. تک فروشی، و ۴. مکانهای عمومی در اختیار مردم قرا می‌گرفتند. در زیر، تلاش می‌شود ضمن تعریف هریک از شیوه‌های توزیع نشریات به چگونگی هر روش خاص در مورد نشریات مشهد در دوره قاجار پرداخته شود.

۱. اشتراک

اشتراک، مهمترین روش توزیع مطبوعات دوره قاجار است. برای بررسی کامل و منطقی شیوه اشتراک در روند توزیع نشریات مشهد در دوره قاجار، این بحث به زیر موضوع‌های الف- ادبیات اشتراک در مطبوعات، ب- بازه زمانی اشتراک، ج- جغرافیای توزیع، د- مشتریان مطبوعات و ه- مشکلات اشتراک، تقسیم و یکایک نگاشته گردید.

الف- ادبیات اشتراک در مطبوعات

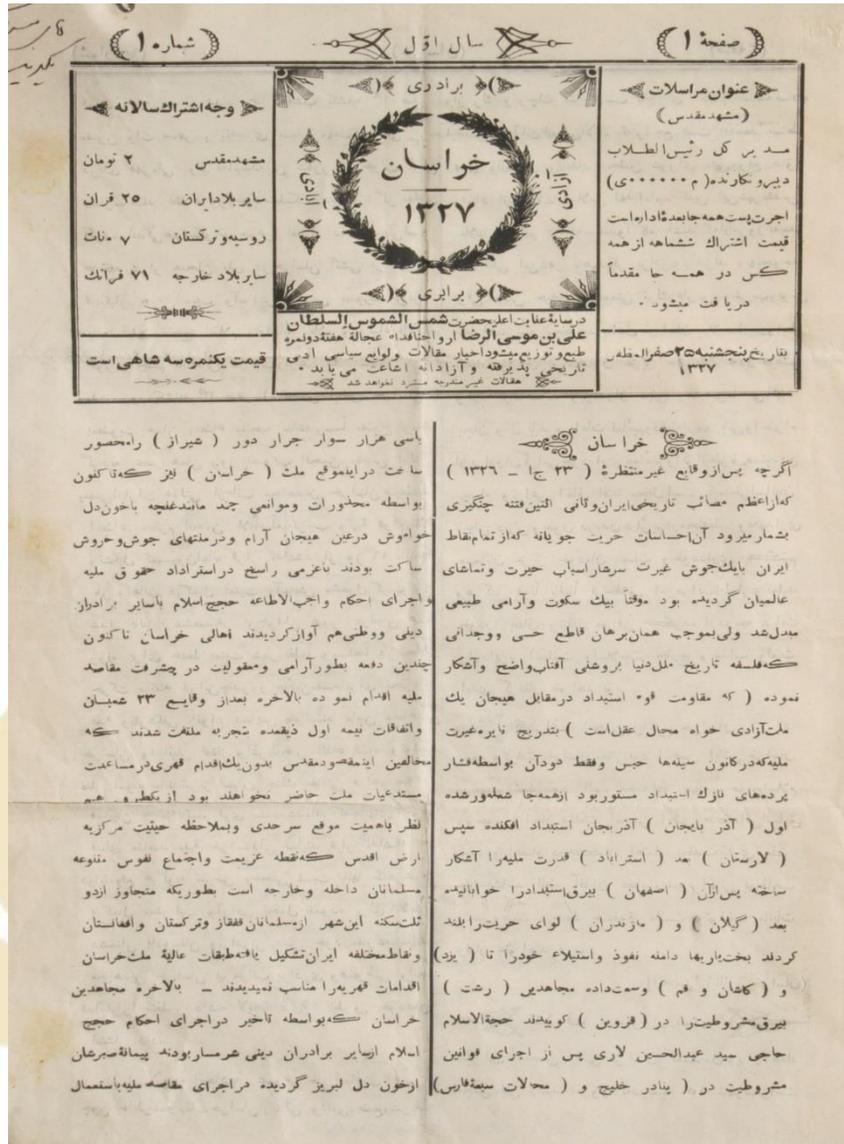
وجه اشتراک، بهای اشتراک، آبونمان، آبونه و سایر کلمات مترادف، برای نخستین روش توزیع نشریات بکار می‌رود. مسعود برزین دو تعریف برای کلمه آبونمان می‌نویسد: «آبونمان (واژه فرانسوی) عمل مشترک شدن نشریه را گویند. مبلغی که در مقابل دریافت مرتب نشریه توسط موزع و یا پست به دفتر روزنامه پرداخت گردد» (برزین، ۱۳۶۶، ص ۱۲). در نشریات دوره قاجار کلمه‌های مانند وجه اشتراک^۵، قیمت اشتراک^۶، آبونمان^۷ و ... به صورت مترادف برای عمل اشتراک استفاده شده است.

مسعود برزین در تعریف کلمه اشتراک چنین آورده است: «اشتراک، حق: مبلغی که در مقابل ارسال منظم نشریه برای تقاضا کننده به وسیله موزع و یا پست دریافت گردد» (برزین، ۱۳۶۶، ص ۱۶).

۵. برای نمونه ر.ک.: روزنامه ادب خراسان سال اول، شماره اول، ۴ رمضان ۱۳۱۸ ق.

۶. برای نمونه ر.ک.: روزنامه بشارت سال اول، شماره اول، ۲۳ شوال ۱۳۲۴ ق.

۷. برای نمونه ر.ک.: روزنامه نوبهار سال اول، شماره اول، ۲۰ رمضان ۱۳۲۸ ق.

پس از نگاه کلی به ادبیات اشتراک در مطبوعات ایران، اینک وضعیت ادبیات اشتراک در مطبوعات مشهد بررسی می شود. در سرلوح «روزنامه ادب» به عنوان نخستین روزنامه منتشره در مشهد به جای استفاده از کلمه «بونمان یا حق اشتراک از کلمه «وجه اشتراک» استفاده شده است.^۸

در سرلوح دومین روزنامه منتشره در مشهد یعنی «بشارت» که نخستین شماره آن در ۲۳ شوال ۱۳۲۴ قمری منتشر گردیده، از کلمه های «قیمت اشتراک» استفاده گردید.

۸. روزنامه ادب، سال اول، شماره اول، ۴ رمضان ۱۳۱۸ ق.

در سرلوح اولین شماره روزنامه خورشید - به عنوان سومین روزنامه منتشره در مشهد- که در تاریخ ۲۱ محرم ۱۳۲۵ قمری چاپ گردیده، کلمه‌های «وجه اشتراک» بکار رفته است.

در سرلوح اولین شماره «روزنامه نوبهار» که به تاریخ ۲۰ رمضان ۱۳۲۸ قمری منتشر گردید علاوه بر کلمه «آب‌نمان» برای نخستین بار در مطبوعات خراسان از کلمه «بهاء» مترادف با «حق اشتراک» یا «قیمت اشتراک» استفاده شده است.

در سرلوح اولین شماره سال دوم انتشار روزنامه «بهار» که به تاریخ ۲ رمضان ۱۳۳۶ قمری و در سرصفحه شماره ۷۹ سال اول روزنامه «تازه بهار» که در ۱ حمل ۱۳۰۰ خورشیدی منتشر گردیده علاوه بر کلمه «قیمت» و «اشتراک» مانند روزنامه «نوبهار» از کلمه «بهاء» بهره‌گیری شده است.

در سرلوح نخستین شماره سال دوم روزنامه چمن که در ۲۴ شوال ۱۳۳۴ قمری در مشهد منتشر شده است مانند روزنامه‌های «نوبهار» و «بهار» از کلمه‌های «بهاء، قیمت و اشتراک»، و بعد از آن در سرلوح روزنامه‌های «اطلاعات یومیه»، «مهرمنیر»، «سلامت»، «سعادت ایران»، «خورشید» به مدیریت مرتضی میرزا و مجله‌های «الکمال»، «دانش» و «جهان زنان» کلمه‌های «قیمت اشتراک»، و در سرلوح روزنامه‌های «آفتاب شرق»، «آگاهی»، «بلدالامین»، «کاشف اسرار» و «خراسان» و مجله «دبستان» کلمه‌های «وجه اشتراک» بکار رفته است.

برخی از مطبوعات مشهد در دوره قاجار کلمه‌های (های) دیگری برای اعلام وضعیت اشتراک استفاده کردند. در سرلوح شماره اول سال اول روزنامه طوس به تاریخ ۶ ذی القعدة ۱۳۲۷ ق. از کلمه‌های «شرایط اشتراک»، در سرلوح شماره چهارم سال اول روزنامه عصرجدید به تاریخ ۱۲ ربیع الثانی ۱۳۲۸ ق. از کلمه‌های «وجه اشتراکی»، در سرصفحه شماره ۳۴ سال سوم روزنامه شرق ایران که به تاریخ ۲۳ جمادی الاول ۱۳۳۶ ق.، از کلمه‌های «قیمت روزنامه»، در سرلوح شماره ۱۰ سال اول روزنامه خورشید به مدیریت سید محمد طباطبایی منتشره در تاریخ ۲۲ ذی القعدة ۱۳۳۹ ق. از کلمه‌های «بهای این نامه» و در سرصفحه شماره ۳۵ سال اول روزنامه آزاد چاپ ۲۱ شعبان ۱۳۴۲ ق. از «قیمت آزاد»، برای تعیین وضعیت اشتراک استفاده شده است.

به هر حال به نظر می‌رسد دو کلمه اشتراک و آب‌نمان و یا تلفیق کلمه «اشتراک» با سایر کلمه‌های دیگر، بیشترین کاربرد را در معرفی شیوه اشتراک نشریات در مشهد دارد.

البته یکی از دلیل‌های اصلی استفاده روزنامه نگاران از گزینه اشتراک توجه به بازگشت سرمایه مالی آنهاست. بطوری که تعداد مشترکان تا حدودی میزان استقبال از مطالب موجود و درصد موفقیت واقعی صاحبان نشریه نشان می‌دهد. همچنین خوانندگان با استفاده از این روش کمترین دغدغه را برای دریافت نشریه مورد نظر خود را داشتند.

صاحب امتیاز و سردبیر ادیب روزنامه «بهار» یعنی شیخ احمد تهرانی (بهار) ارزشمندی شیوه «اشتراک» را به عنوان مهمترین روش توزیع مطبوعات درک و تلاش بسیار نمود تا شرایط لازم برای اجرای موفق این شیوه را بکار گیرد. برای همین از اواخر سال دوم انتشار روزنامه‌اش، موارد زیر را برای اشتراک مطرح نمود:

۱- موزعین ما تبدیل شده اند برای آنکه مبادا در رسانیدن روزنامه قصوری رخ دهد. مشترکین شهری را اطلاع می دهد که هرگاه روزنامه شان نرسید یا به موقع داده نشد کتباً اداره را آگاه سازند تا جبران شود.

۲- اشخاصی که مجاناً روزنامه می گیرند باید بدانند که قیمت کاغذ و مخارج طبع و نشر و لوازم دیگر قریب به سه برابر شده بنابراین اداره نمی تواند سیره سابقه را تعقیب کند. هر گاه مایلند که روزنامه به آنها برسد باید وجه آئونه را بپردازند.

۳- اشخاصی که به اداره بدهکار می باشند سنگینی قروض و مخارج این اداره را به مناسبت ابتیاع مطبوعه در نظر بگیرید و وجه آئونمان امساله را که قریب به اختتام است بپردازید.

۴- اشخاصی که برای اشتراک روزنامه حاضرند فقط باید کتباً قبولی خود را به اداره خبر دهند تا اداره سندی در دست داشته باشد زیرا خیلی از مردم در کوچه و بازار قبول اشتراک خود را اظهار داشته اند ولی در موقع پرداخت آئونمان منتها (منت ها) به اداره روزنامه تحویل داده و اسباب زحمت شده اند....

۶- در خاتمه باز سنگینی مخارج اداره را به نظر مشترکین بدهکار کار آورده تمنای تادیه قرضشان را می نمایم و مخصوص و کلاء کرام و مشترکین عظام ولایات را از تنگدستی اداره آگاه نموده منتظریم که در وصول و ایصال وجه آئونه نهایت مساعدت را با ما داشته باشند.^۹

ب- بازه زمان اشتراک

مقصود از بازه زمان اشتراک، فاصله زمانی است که مشترک در آن مدت تقاضای استفاده از جریده می نماید و موفق به دریافت آن می شود. البته در دوره قاجار هزینه اشتراک با توجه به سیاست صاحبان نشریات معمولاً پس از ارسال چند شماره از مشترک اخذ می گردید. علت درخواست زود هنگام آئونمان، بی توجهی برخی از مشترکان در پرداخت آن بود. البته هدف صاحبان نشریات از ارسال چند شماره جریده بدون اخذ پول ضمن تبلیغ نشریه خویش به عنوان یک کالای فرهنگی و ارزشمند نزد خوانندگان، جلب اطمینان مشترکین احتمالی با بررسی محتوای چند شماره جریده و در نهایت اشتراک قطعی آنها با پرداخت وجه آئونمان بود. درباره فرستادن نشریه با هدف جذب مشترک در شماره اول سال اول روزنامه «خورشید» به مدیر مسئولی مرتضی میرزا به تاریخ ۱۴ ذی الحجه ۱۳۴۱ ق. چنین می خوانیم:

«... ممکن است گرفتاری آقایان مانع از تقاضا باشد. ما سه نمره روزنامه برای آقایانی که احتمال می دهیم قبول می فرمایند، تقدیم

^۹ . روزنامه بهار، سال دوم، شماره ۵۳، ص ۱. ۱۵ رجب ۱۳۲۷ قمری برابر ۲۶ حمل ۱۲۹۸ خورشیدی.

«اطلاعات یومیه» تنها نشریه مشهد است که اشتراک ماهانه داشت. در سرلوح شماره ۱۷۳ سال اول روزنامه «اطلاعات یومیه» به تاریخ ۲۵ جمادی الاخر ۱۳۳۲ق. تنها شیوه اشتراک ماهانه درج شده است اما از شماره ۱۹۵ سال اول منتشره ۱۹ شوال ۱۳۳۲ق. به بعد اشتراک ماهانه نشریه حذف گردید و اشتراک در دو بازه زمانی یکساله و شش ماهه وجود داشت. در سرصفحه نخستین روزنامه منتشره مشهد یعنی «ادب» به تاریخ ۴ رمضان ۱۳۱۸ ق. وجه اشتراک سالیانه دو تومان درج گردیده که بعد از قبول شماره سوم اسامی مشترکین در دفتر اداره ثبت و در ماه ششم وجه دریافت می‌گردید. روزنامه «بشارت» دارای دو اشتراک شش ماهه و سالیانه بود و در سرلوح این نشریه آمده است که «از هر کسی و هر کجا بلااستثناء بدل آبونه اخبار شش ماهه پیشکی [پیش پرداخت] گرفته میشود». این روزنامه، نخستین نشریه مشهد است که شرط «اخذ پیشکی» برای اشتراک را مطرح نمود بعدها این شرط به صورت «وجه آبونه قبلاً دریافت می‌شود» در برخی نشریات مشهد آمده است.

روزنامه «خورشید» به مدیریت محمد صادق تبریزی که ابتدا به صورت هفتگی و پس از ۱۸ شماره، چهار شماره در هفته منتشر گردید فقط به صورت سالیانه اشتراک پذیرفته و در سر صفحه این نشریه آمده است «بعد از قبول چهار نسخه اسامی مشترکین را در دفتر اداره ثبت و در ماه دوم وجه اشتراک سالیانه را دریافت می‌شود». همچنین روزنامه بلدالامین به مدیریت مدیر روزنامه خورشید که شماره ۱۰ سال اول آن به تاریخ ۳ ربیع الثانی ۱۳۲۸ق. منتشر گردید تنها اشتراک سالیانه قبول کرد با این شرط در سرلوح آن که «وجه آبونه سالانه پیشکی (پیش پرداخت) گرفته می‌شود».

روزنامه «خراسان» به مدیریت سیدحسین اردبیلی که شماره اول سال اول آن به ۲۵ صفر ۱۳۲۷ق. منتشر شد تنها اشتراک سالیانه قبول نموده و در سرلوح جریده چنین درج شده بود: «قیمت اشتراک شش ماهه از همه کس در همه جا مقدماً دریافت می‌شود و اجرت پست همه جا به عهده اداره است». روزنامه «کاشف اسرار» نیز مانند روزنامه خراسان تنها اشتراک با بازه زمانی سالیانه داشت. البته با این شرط که «پس از دادن دو نمره، وجه اشتراک دریافت می‌شود».

روزنامه «طوس» به مدیریت هاشم قزوینی که حدود هفت ماه بعد از روزنامه خراسان اردبیلی منتشر گردید ابتدا فقط اشتراک سالیانه داشت اما از شماره ۱۸، اشتراک با بازه زمانی شش ماهه به آن افزوده شد. در سرصفحه شماره اول سال اول این نشریه به تاریخ ۶ ذی القعدة ۱۳۲۷ق. چنین می‌خوانیم: «وجه آبونه بعد از دادن چهار نمره همه جا دریافت می‌شود».

روزنامه «نوبهار» به عنوان مهمترین نشریه دوره قاجار در مشهد که به صورت هفتگی منتشر می‌گردید، دارای دو اشتراک سالیانه و شش ماهه بود که «پس از شش ماه بهای یکسال آبونمان گرفته می‌شود». روزنامه «عصر جدید» نیز دو مدت زمانی سالیانه و شش ماهه را برای اشتراک معین نموده و تاکید کرد: «اسامی مشترکین پس از قبول سه نمره در دفتر اداره ثبت می‌شود».

روزنامه «مهر منیر» هم در دو بازه زمانی سالیانه و شش ماهه مشترک قبول نموده، البته با این شرط که «وجه اشتراک قبلاً دریافت می‌شود». همچنین روزنامه «چمن» دارای اشتراک شش ماهه و یکساله بود و این شرط که «پس از قبول

چهار نمره آبونه دریافت می‌شود و اشتراک چمن کمتر از شش ماه پذیرفته نیست». مجله «جهان زنان» نیز مانند روزنامه «چمن» دارای دو اشتراک سالیانه و شش ماهه بود و با این شرط که «قبل از ارسال آبونمان، اسامی اشخاص جزو مشترکین ثبت نمی‌شود». روزنامه‌های «آزاد»، «سلامت»، «آگاهی»، «خورشید» به مدیریت سید محمد طباطبایی هم دارای دو اشتراک سالیانه و شش ماهه بودند.

روزنامه «بهار» نخستین نشریه مشهدی دوره قاجار است که اشتراک در سه مدت زمانی یکساله، شش ماهه و سه ماهه قبول نمود. در سرلوحه این نشریه چنین آمده است «وجه آبونه در مشهد پس از قبول دو نمره و در سایر نقاط پس از قبول پنج نمره دریافت می‌شود». به نظر می‌رسد تقاضای اخذ اشتراک روزنامه بهار در بازه‌های زمانی کمتر از سه ماه نیز مطرح بوده که صاحبان نشریه در سرصفحه آن تاکید می‌نمایند «اشتراک بهار کمتر از سه ماهه پذیرفته نیست». علاوه بر روزنامه «بهار»، روزنامه‌های «سعادت ایران»، «شرق ایران» و «خورشید» به مدیریت مرتضی میرزا نیز سه مدت زمانی یکسال، شش ماهه و سه ماهه برای اشتراک مطرح کردند. البته در سرلوح روزنامه‌های «سعادت ایران» و «خورشید» این شرط نیز وجود دارد که: «قیمت (وجه) اشتراک قبلاً دریافت می‌شود».

مجله‌های «دانش»، «الکمال» و «دبستان» فقط دارای اشتراک سالیانه بودند و پرداخت هزینه اشتراک را از زمان قبول حتی یک شماره از مشترکان مطالبه می‌کردند.

ج- جغرافیای توزیع

جغرافیای توزیع هر نشریه، گستره محدوده شهرها و کشورهای است که آن جریده مشترک دارد. میزان گستردگی دامنه توزیع هر نشریه ارتباط مستقیم با تناسب نیازهای مخاطبان و تاثیرگذاری آن در جامعه است. جغرافیای توزیع مطبوعات مشهد در دوره قاجار با توجه موارد تاثیرگذار آن مختلف است. عمده مطبوعات مشهد علاوه بر شهر مشهد، در دیگر شهرهای مختلف ایران و حتی کشورهای خارجی توزیع می‌شدند. روزنامه «ادب» به عنوان نخستین نشریه مشهد در شماره اول خود محل توزیع را مشهد مقدس، سایر بلاد محروسه ایران، قفقاز و روسیه، ممالک عثمانیه، هندوستان و سایر بلاد اروپا ذکر نموده است. البته بررسی کل محتوای روزنامه ادب نشانگر توزیع گسترده این نشریه در شهرهای طهران، تبریز، اصفهان، زنجان، استرآباد، بارفروش، شیراز، بیجار، همدان، کردستان، کرمان، رشت، کرمانشاهان، سیستان، ترشیز، سبزوار، عشق آباد، سمرقند، بخارای جدید، تازه شهر، بادکوبه، پتروسکی، تمرخان شوره، باطوم، تفلیس، ارض روم، طرازون، اسلامبول، سامسوز، مسکو، بمبی، کلکته، یزد و تربت است.

دوره ۶ شماره ۲۴ و ۲۵
پاییز و زمستان ۱۳۹۳

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

روزنامه «بشارت» از ابتدای انتشار تا شماره ۲۱ آن در مشهد، سایر بلاد داخله، روسیه و ترکستان، هندو چین، افغانستان و عثمانی و مصر توزیع می‌گردید اما از شماره ۲۲ به بعد شهرهای «هندو چین، افغانستان و عثمانی و مصر» از گستره توزیع حذف شد.

روزنامه‌های «خورشید»، «خراسان» و «طوس» نیز مانند «بشارت» در سطح وسیعی در مشهد، سایر بلاد ایران، ترکستان و تمام بلاد خارجه توزیع می‌گردیدند.

روزنامه «اطلاعات یومیه» برابر سرصفحه شماره ۱۷۳ سال اول فقط در سطح مشهد و ولایات توزیع گردیده اما با توجه به سرلوح شماره ۱۹۵ سال اول محدوده پخش نشریه علاوه بر مشهد به ولایات داخله و ولایات خارجه گسترش یافته است. جغرافیای توزیع روزنامه «نوبهار» برابر سرلوحه شماره اول سال نخست آن، بصورت مبهم شهرهای خودی و کشور بیگانه است. که بررسی اخبارهای نشریه به مشترکانش نشانگر پخش روزنامه حداقل در شهرهای خودی (مانند تهران، شیراز، کرمان) و شهرهایی از کشورهای بیگانه (مانند سمرقند، بخارا، ترکستان، تاشکند، عشق آباد) است.

روزنامه‌های «آفتاب شرق»، «آگاهی»، «مهر منیر»، «آزاد»، «شرق ایران»، «سعادت ایران» و «بهار» هم مانند «نوبهار» درباره جغرافیای توزیع نشریه فقط به «داخله» و «خارجه» بسنده نموده و با بررسی محتوای آنها هم اطلاعات بیشتری یافت نشد.

جغرافیای توزیع روزنامه‌های «بلدالامین»، «عصر جدید»، «مجله‌های دبستان» و «جهان زنان» علاوه بر شهرهای ایران، در خارج کشور نیز بود اما روزنامه‌های «تازه بهار»، «کاشف اسرار»، «خورشید» به مدیریت سید محمد طباطبایی، «چمن» و «خورشید» به مدیریت مرتضی میرزا و «مجله‌های دانش»، و «الکمال» تنها در مشهد و شهرهای داخل ایران توزیع می‌گردیدند.

د- مشترکان مطبوعات

مطبوعات مشهد در دوره قاجار همگی بدون استثناء خصوصی بودند. لذا بحث بازگشت سرمایه و وضعیت پرداخت هزینه اشتراک برای آنها مهم بود و برخی زمانها که مشترکان آبونمان نشریه را پرداخت نکردند تهدید به انتشار اسامی افراد خاطی در جریده نمودند تا آنها به خاطر ترس بی‌آبرویی مجبور به پرداخت حق اشتراک گردند. این تهدید یکبار در روزنامه ادب صورت عملی می‌گیرد.

در مطبوعات مشهد تنها به نام میرزا عبدالرحیم شیرازی به عنوان مشترک روزنامه ادب اشاره شده است که که «در مصر مشغول صنعت عکاسی بوده و ادعا نموده روزنامه از اداره ادب نطلبیده و بدون خواهش برایش به مدت دو سال فرستاده شده لذا پول پرداخت نخواهد کرد»^{۱۰}. ادیب الممالک فراهانی با تکذیب سخنان این مشترک، وی را فرد شیاد و دغلباز معرفی نموده و نامه درخواست کتبی او را که با خط خودش تقاضای روزنامه نموده در نشریه چاپ می‌کند تا نهایت بی‌انصافی برخی از مشترکان را نشان دهد.

به هر حال مطبوعات مشهد در دوره قاجار به جز مورد «میرزا عبدالرحیم شیرازی» هیچگاه مشخصات مشترکان حقیقی و حقوقی خود را ارائه نکردند.

۵- مشکلات اشتراک

اگرچه توزیع مطبوعات از روش اشتراک بهترین راه پخش جرائد است اما عوامل مختلف مانند ناآشنایی مردم با روزنامه نگاری و تاثیر مهم آن در توسعه کشور، فقر عمده افراد کشور و ... باعث شد این شیوه نیز عملاً در جذب و حفظ مشترک برای نشریه و بازگشت سرمایه مالی ناموفق گردد و صاحبان مطبوعات با مشکل‌های «عدم پرداخت وجه اشتراک»، «لغو اشتراک» و «تغییر مکان مشترکین» مواجه شوند:

- عدم پرداخت وجه اشتراک

همه روزنامه‌نگاران علاوه بر اندیشه دائمی جذب و حفظ خواننده برای نشریه خویش، مشکل عدم پرداخت هزینه آبونمان را داشته‌اند؛ به ویژه اینکه معمولاً عمده صاحبان مطبوعات بعد از ارسال یک یا چند شماره از جریده خود، پرداخت حق اشتراک را از مشترکان را مطرح می‌کردند. بررسی محتوای نشریات مشهد در دوره قاجار نشانگر نامه‌نگاری‌های زیادی در این زمینه است.

در شماره ۱۹ سال دوم روزنامه ادب به تاریخ ۲۸ محرم ۱۳۲۰ ق. «خطاری» درج شده است گواه بر عدم پرداخت هزینه اشتراک در این روزنامه است: «از عموم مشترکین محترم گرامی خواهش داریم که به موجب قراردادنامه اداره که هر هفته در سرلوح جریده ادب اعلان و نگارش می‌شود اکنون که موقع شش ماهه سال دوم است وجه مقرر سالیانه را راساً یا بتوسط وکلای محترم پرداخته و قبض چاپی که به امضای اداره و مدیر و معاون است دریافت فرمایند... از وکلاء هم دو خواهش داریم. یکی اینکه در اخذ و ایصال حقوق سال دوم اقدامات حسنه و مجاهدات مردانه فرموده و جبران شکستگی‌های سال گذشته را به مساعدت در هذا السنه بفرمایند و دیگر اینکه تفریح محاسبات سال قبل را پیش از این به تاخیر نیندازند».

روزنامه «بشارت» همانطور که پیش از این اشاره گردید برای قبول اشتراک از هر کسی شش ماه پیشگی (پیش پرداخت) دریافت و سپس نشریه برای مشترک ارسال می‌نمود. این روش پذیرش مشترک باعث شده مشکلی درباره بازگشت سرمایه مالی نداشته باشد. به نظر می‌رسد روزنامه «خورشید» نیز مانند روزنامه «بشارت» مشکلی درباره پرداخت حق اشتراک نداشته؛ چون در این مورد خبر یا اعلانی در نشریه یافت نشد.

با گذشت چندین سال از روزنامه‌نگاری در مشهد و ظهور روزنامه‌های «بشارت» و «خورشید» مشکل عدم پرداخت وجه اشتراک مطبوعات در مشهد برطرف گردید اما بعد از گذشت چند سال، یعنی در سال ۱۳۳۲ ق. در روزنامه «نوبهار» سال دوم شماره شش چنین خطاری را می‌بینیم:

«از طرف اداره سال اول نوبهار

به بعضی از مشترکین و وکلاء سال اول نوبهار عموماً و در تهران خصوصاً با کمال تعجب اخطار می‌شود که آیا می‌دانند که یکسال تمام ما از برای آنها روزنامه فرستادیم و بعضی از آنها وجوه آبونه ما را نداده‌اند؟!!

دوره ۶ شماره ۲۴ و ۲۵
پاییز و زمستان ۱۳۹۳

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، مرکز اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

اداره توزیع کل جراید در طهران و سایر مشترکین در شیراز و کرمان و غیره چه تصور می‌کنند. آیا دیون روزنامه‌نویسان را جزء دیون واجب التادیه ندانسته و خوردن مال جریده نگاران را حلال می‌دانند.

.. ما مکرر .. به اداره توزیع جراید در طهران نوشته و مطالبه وجوه گردآمده نوبهار را نموده‌ایم. ولی از آن اداره جوابی مطابق دیانت و از روی قاعده نشنیده‌ایم. اینک محض تذکره می‌نویسیم که وجوه آبیونه که جمع کرده‌اند ارسال دارند و آنچه که در محل مانده به موجب قبوضی که در نزد ایشان است دریافت نموده بفرستند. ورنه ما نام مشترکین طهران را که همه جزو محترمین اند بطور حیرت خواهیم نگاشت تا به آن وکیل محترم ما مخاصمه نمایند و سایر جریده‌نگاران بدانند با چه اشخاص من بعد طرف معامله شوند!

روزنامه بهار در شماره ۱۰ سال دوم به تاریخ ۱۴ شوال ۱۳۳۶ ق. ضمن اشاره به تعویق اندازی پرداخت آبونمان روزنامه توسط اکثریت مشترکان جریده برای افرادی که قصد جدی در عدم پرداخت حق اشتراک نشریه را دارند چنین راهکار می‌دهد:

«.. در صورت عدم میل چنانچه در اغلب شماره‌های منتشره اخطار کرده‌ایم جریده را رد کنند که بیش از این به ما خسارت نرسد. هر چند به کرات نوشته‌ایم ولی باز تکرار خود را تکرار کرده می‌گوییم؛ روزنامه ما به احدی تحمیل نشده و نمی‌شود یا جریده را رد کنند و یا وجه آنرا خیلی زود بپردازند که اداره ما مبلغی مقروض شده است.»

در شماره ۵۸ سال دوم روزنامه چمن به تاریخ ۱۲ ربیع الثانی ۱۳۳۵ ق. گلاویه‌های زیادی از مشترکان نشریه مطرح شده است: «...یک عده از مشترکین مشهد ما خود کاملاً حس کرده‌اند که تا چه اندازه موزعین چمن را برای پرداخت مختصر وجه آبونه سرپیچانیده و آنها را با زبانهای گوناگون به وعده‌های پوچ خود قانع ساخته و برای اداره تولید زحمت می‌نمایند. ما به ملاحظه مقامات آنها چندان اصرار نکرده‌ایم. خوب است تا هنگام توزیع شماره ۶۰ چمن که به فراشان سفارش شده از آنان مخصوصاً مطالبه نمایند. در جواب آنها آبونه مرحمت نموده تا اینکه در شماره ۶۰ در این خصوص اشاره نشود.»

مشترکین ولایات

به مشترکین محترم ولایات نیز اخطار می‌شود که سال دوم چمن از نصف گذشت و اداره بواسطه نرسیدن مقداری از آبونمان‌ها سخت در مضیقه است. ما از بعضی مشترکین ولایات تا این اندازه بی‌علاقگی را به یک جریده ملی انتظار نداشتیم خوبست مشترکین محترم سبزوار، نیشابور، قوچان، دره جز، تربت و طبس آبونمان خودشان را به وکلاء محترم ما که قبض خدمشان ارسال شده به زودی بپردازند و مشترکین سرخس، شاهرود، شیروان، ترشیز، تون، بیرجند هم آبونمان خود را مستقیماً به اداره روانه فرمایند تا قبض ارسال گردد... ما در این اخطار خود فوق العاده از مشترکین گرام انتظار مساعدت و همراهی در پرداخت این مختصر وجه داریم.»

مجله «الکمال» در شماره اول سال اول انتشارش در تاریخ ۱۳۳۸ ق. از مشترکان خود می‌خواهد برای جلوگیری از آبروریزی نشریه وجه اشتراک را پرداخت نمایند:

«پیش از آنکه آبروی کمال به مطالبه وجه اشتراک ریخته شود جزئی وجه اشتراک را به مجرد صدور قبوض رسمی دفتر الکمال بپردازند تا به اعانت آقایان عظام به تکمیل نواقص اداری و توسعه دایره کمال‌نگاری موفق آییم.»

سید حسن طبسی، ناشر مجله دبستان در شماره نهم دوره اول به تاریخ ۱۳۴۱ ق. زمانی که با وجود تمام خواهشها و اخطارها نتوانست قسمت عمده وجه اشتراک نشریه را از مشترکان بگیرد طی یادداشتی تداوم انتشار مجله در این وضعیت غیرممکن اعلام نمود:

«در این مدت نه ماه که از انتشار مجله دبستان گذشت تجربه بر ما ثابت کرد که هنوز ملت به اینگونه مطبوعات علاقه‌مند نیست مع ذلک چون یک عده از مشترکین وجه اشتراک به ما پرداخته‌اند این سال را تمام کرده دوازده شماره که وعده داده‌ایم منتشر خواهیم کرد. لکن اگر مشترکین فعلی به همین طور مسامحه کنند و علاقه‌مندان به این قبیل مطبوعات، راه حلی برای اشکال بزرگ یعنی مسئله بودجه نیندیشند انتشار این دبستان برای سال دوم ممکن نخواهد شد و این موسسه ادبی قبل از وصول به رشد و کمال منتظر خود از بین خواهد رفت. من بنده که موسس و ناشر این دبستانم بیش از نمی‌توانم که زحمت این کار را مجاناً به عهده بگیرم و اما آن که سالی هم قریب پانصد تومان به بودجه‌اش کمک کنم از استطاعت من خارج است.»

- لغو اشتراک

به جز عدم پرداخت حق اشتراک از سوی برخی مشترکان مطبوعات، «لغو اشتراک» هم از دغدغه‌های روزنامه‌نگاران بوده است، بطوری که در اغلب نشریات زمانی که دریافت وجه اشتراک با مشکل جدی مواجه می‌شود صاحبان نشریه برگشت‌دهی شماره‌های دریافتی جریده خود را از سوی مشترک خواسته و بدین ترتیب «لغو اشتراک» جریده خود را ایجاد می‌کنند.

روزنامه «بهار» در شماره ششم سال دوم انتشار در تاریخ ۲۹ رمضان ۱۳۳۶ ق. پیشاپیش پیشنهاد «لغو اشتراک» را چنین مطرح می‌نماید: «به عموم مشترکین محترم ولایات اخطار می‌شود مطابق اعلانی که سابقاً داده‌ایم قبوض آبونمان ولایات را پس از توزیع شماره پنجم اداره صادر خواهد نمود. اینک شماره ششم است خواهشمندیم پس از قرائت این شماره بدون فوت وقت تکلیف اداره را معین نمایند که بیش از این خسارت به یک اداره ملی متوجه نگردد. از اشخاصی که مفاد اعلانات گذشته را در نظر گرفته و اگر مایل به اشتراک نبوده‌اند اداره به زحمت نیفکنند و عدم قبولی خود را اطلاع دهند». این رویه در روزنامه «چمن» و مجله‌های «الکمال» و «دبستان» نیز وجود داشت.

- تغییر مکان مشترکین

تحویل نشریه به مشترک در زمان و مکان مناسب، یکی از دغدغه‌های مهم صاحبان مطبوعات در دوره قاجار بود بطوری که روزنامه «نوبهار» در شماره چهارم سال دوم به تاریخ ۱۳۳۲ ق. درباره ارائه نشانی مشترک، «اخطاریه» چاپ می‌کند: «... هر کس من بعد خیال اشتراک داشته باشد باید قبلاً وجه آبونه را ارسال داشته و آدرس خویش را واضح و روشن به اداره بسپارد...».

جابجایی و تغییر مکان مشترکها بدون اطلاع رسانی آن به نشریه به ویژه زمانی که حق اشتراک پرداخته نشده باعث خسارت مالی برای مسئولان جرائد می‌گردد، برای همین در شماره ششم سال اول روزنامه ادب در تاریخ ۱۳۱۸ ق. به جهت اطمینان نهایی از آدرس مشترکان نشریه، اعلانی به شرح زیر آمده است:

«چون در این هفته آدرس اسامی شریفه مشترکین محترم (ادب) در مشهد مقدس به طبع می‌رسد. از عموم مشترکین خواهش داریم که همان آدرسی را که از اداره به اسامی نوشته و فرستاده می‌شود ملاحظه فرموده و هر گاه خیال تصرف و تغییری در آن دارند بر ورقه جداگانه مرقوم داشته به اداره یا در حجره جناب مقدس کتاب فروش به آقا میرزا محمود ساعت ساز که وکیل اداره می‌باشند در صحن مقدس تسلیم فرمایند. که موافق آن منطبق گردد».

به هر حال تغییر محل سکونت بیشترین زیان را برای روزنامه نگاران به دنبال داشته تا مشترکان، بنابراین صاحبان مطبوعات سعی می‌نمودند امکاناتی فراهم کنند تا مشترکان نسبت به اعلام آدرس جدید خود مشتاق باشند.

۲. فراش‌ها، موزعین و وکلای مطبوعات

سه گروه موزعین، فراش‌ها و وکلای مطبوعات مسئولیت نظام توزیع جرائد را در دوره قاجار برعهده داشتند. «موزعین» ماموران صاحبان جرائد برای تحویل به موقع نشریات به تک تک مشترکان بودند. البته گاهی در صورت کوتاهی در انجام

وظیفه جریمه می‌شدند. روزنامه «بهار» در شماره اول سال دوم به تاریخ ۱۳۳۶ ق. برای اطمینان بخشی مشترکان نسبت به تحویل روزنامه چنین نوشت: «... اشخاصی که روزنامه آنها به وقت نرسد به اداره اطلاع دهند زیرا به علاوه معذرت دو قران از موزع جرم (جریمه) گرفته می‌شود».

اگرچه همانطور که از نام «موزع» مشخص است، وی باید تنها در زمینه پخش مطبوعات فعالیت نماید اما گاهی اوقات مسئولین مطبوعات، تحویل حق اشتراک نشریه از مشترکان را جزء وظایف موزعین قرار دادند. در شماره ۵۸ سال دوم روزنامه «چمن» درباره گرفتاری موزعین در اخذ آبونمان مشترکان چنین اخطار می‌دهد: «... یک عده از مشترکین مشهود ما خود کاملاً حس کرده‌اند که تا چه اندازه موزعین «چمن» را برای پرداخت مختصر وجه آبوننه سرپیچانیده و آنها را با زبانهای گوناگون به وعده‌های پوچ خود قانع ساخته و برای اداره تولید زحمت می‌نماید. ما به ملاحظه مقامات آنها چندان اصرار نکرده‌ایم».

امروزه افرادی که با موتور سیکلت یا پیاده نشریه(های) خاصی را به مشترکانش تحویل می‌دهند در واقع همان کاری را انجام می‌هند که موزعین دیروز مطبوعات برعهده داشتند.

«فراش‌ها» افراد مورد اعتماد مسئولین هر نشریه بودند که کارهای مختلفی مانند توزیع جریده، پیگیری تحویل حق اشتراک و دیگر امورات اداره نشریه را انجام می‌دادند. ادیب الممالک فراهانی صاحب امتیاز روزنامه ادب در شماره ۱۵ سال دوم جریده‌اش به تاریخ ۱۳۱۹ ق. درباره اهمیت کار توزیع نشریه توسط فراش می‌نویسد: «... از بومی و مجاور تماماً از صمیم قلب خواهان و خریدار ادب گشته و در روزهای چهارشنبه که موقع توزیع جریده است منتظر آوردن روزنامه می‌باشند و اگر فراش اداره در روز موعود روزنامه را به ایشان نرساند از وی مواخذه کرده و از اداره گله می‌نمایند».

اگرچه توزیع نشریه کار اصلی موزعین بود اما فراش‌ها مطبوعات هم در برخی اوقات این کار را انجام داده و زمانی که کوتاهی می‌کردند مانند موزعین بازخواست می‌شدند. در شماره چهارم سال دوم روزنامه «چمن» به تاریخ ۱۳۳۴ ق. درباره قصور فراش در رساندن روزنامه آمده است: «... و نیز آقایان مشترکین شهری را آگاه می‌سازیم که هر گاه روزنامه آنها را فراش اداره نرسانده فوراً به ما اطلاع دهند تا فراش مواخذه شده و نمرات آنان را مرتباً برساند».

شاید مهمترین وظیفه فراشان با توجه به اعتماد صاحبان مطبوعات، پیگیری و دریافت هزینه اشتراک است. در شماره اول سال سوم مجله «الکمال» درباره نحوه مواجهه برخی مشترکان با فراش به هنگام دریافت حق اشتراک چنین آمده است: «...در پرداخت وجه اشتراک سال سوم بزرگواری فرموده در موقع صدور قبض فراش اداره را به مطالعه سرگردان و اداره را حیران نسازند».

به هر حال اگرچه گاهی اوقات موزعین و فراشان در دوره قاجار کارهای مشابهی در توزیع مطبوعات برعهده داشتند اما اغلب نقش و وظیفه فراشان مهم‌تر و گسترده‌تر از موزعین بوده و مسئولین نشریات معمولاً اخذ حق اشتراک را فقط به فراشان واگذار کردند.

وکلائی مطبوعات در واقع نمایندگان اداری نشریات در شهرهای بزرگ و کوچک بودند که کارهای جمع‌آوری پول آبونمان از مشترکان و ارسال برای اداره نشریه، تهیه فهرست اسامی مشترکان و ارائه به اداره جریده، صدور قبض رسید آبونمان و تحویل جریده به مشترکان را برعهده داشتند. اکثر وکلای نشریات مشهد در دوره قاجار افراد حقیقی بودند هر چند گاهی نام چند دفتر تجاری، مکان مذهبی، کنسولگری نیز در میان آن وجود داشت.

در شماره ۱۶ سال اول روزنامه ادب به تاریخ ۲۰ ذی الحجه سال ۱۳۱۸ ق.، شماره ۴۱ منتشره در ۱۸ جمادی الاخره ۱۳۱۹ ق. و بطور پراکنده در چندین شماره دیگر مشخصات وکلای این نشریه در سطح ایران و دیگر کشورها ارائه شده است: «اسامی وکلای داخله ایران به حذف القاب،

در ولایات جزء خراسان روسای پستخانجات زحمت وکالت ادب را قبول فرموده اند؛

طهران- جناب میرزا سید حسن کاشانی اخوی جناب مستطاب مویدالاسلام، آقا میرزا حسن و آقا سیدمیرزا؛

تبریز- سرکار میرزا جعفرخان وکیل جرائد، آقا میرزا حسین خان مدیر مدرسه و روزنامه (کمال)؛

اصفهان- جناب حاجی میرزا علی ادیب التاجر مدیر شرکت اسلامیة؛

زنجان- سرکار میرزا هادی خان ناظم پستخانه مبارکه مدیر الاطباء؛

استرآباد- سرکار میرزا نصرالله خان رئیس پستخانه مبارکه؛

بارفروش- جناب آقای محمد حسن تاجر بادکوبه؛

شیراز- جناب میرزا مهدی آسوده؛

بیجار- جناب میرزا موسی خطیب باشی؛

همدان- سرکار میرزا اسماعیل خان سرتیپ رئیس پستخانه مبارکه؛

کردستان- جناب میرزا محمد حسین وقایع نگار؛

کرمان- انجمن ناصری زرتشتیان؛ میرزا کیخسرو شاهرخ سرکرده انجمن زرتشتیان کرمان؛

رشت- سرکار میرزا علی اکبر خان سرهنگ؛

کرمانشاهان- نواب والا شاهزاده محمد باقر میرزا؛

سیستان- جناب میرزا ارسطوخان؛

ترشیز- آقا محمد آقا علاقه بند؛

سبزوار- جناب حاجی شیخعلی مشهور به عرب؛

مشهد مقدس- حجره مقدس کتاب فروش: آقا میرزا محمود ساعت ساز، آقا مشهدی نوروز علی تاجر کتابفروش طهرانی؛

نائین- آقا میرزا محمدرضا سالک نائینی؛

نطنز- آقای ملاباشی ملقب به صدر الاشراف؛

یزد- آقا میرزا عبدالله خان مدیر پستخانه یزد؛

تربت- نواب اسعد والا شاهزاده ابراهیم خلیل میرزا رئیس تلگرافخانه مبارکه تربت؛

اسامی باقی و کلاء اداره در خارجه:

عشق آباد- جناب آقا خلیل سمیعوف تاجر اردبیلی؛
بخارا- جناب آقا محمد اسماعیل عطاء الله اوف تاجر کشمیری؛
سمرقند- جناب حاجی اسدالله ابراهیم اوف وکیل شرکت اسلامیة؛
بخارای جدید- جناب آقا مشهدی جلیل قربان اوف تاجر تبریزی؛
تازه شهر- عالی جاه آقا عبدالرسول بیک امین الرعایا؛
بادکوبه- جناب آقا میرزا عبدالمحمد تاجر اصفهانی وکیل شرکت اسلامیة؛
پطروسکی- جناب حاجی آقا بیک اوف تاجر خامنه؛
تمرخان شوره- جناب آقا ملا محمد افشار اوف؛
باطوم- جناب آقا محمد آقا مهدی اوف امین التجار یزدی؛
تفلیس- مقرب الخاقان محمد حسنخان امین تذکره؛
ارض روم- جنرال قونسولگری دولت علیه ایران؛
طرازون- جناب آقا محمد آقا صراف تبریزی؛
اسلامبول- جناب حاجی میرزا مهدی تبریزی مدیر مطبعه خورشید؛
سامسوز- جنرال قونسولگری دولت علیه ایران؛
مسکو- جناب آقا میرزا نعمت الله هاشم اوف؛
بمبی- جناب آقا میرزا حاجی آقا تاجر کتاب فروش شیرازی؛
کلکته- اداره روزنامه مقدس حیل المتین».

روزنامه «بشارت» در شماره چهارم سال اول به تاریخ ۲۰ ذیقعد ۱۳۲۴ق. با چاپ اعلانی و کلائی خود را تنها در مشهد معرفی می‌نماید: «محل اداره جریده مبارکه بشارت در مدرسه مظفری که واقع در کوچه ارک می‌باشد. هر کس اراده اشتراک این روزنامه مقدسه را داشته باشد رجوع بدان محل نماید ... و هم چنین در خیابان سفلی کاروان سرای ازبکها، جناب مجلل التولیه وکالت دارند».

محمد صادق تبریزی، صاحب امتیاز و نگارنده روزنامه خورشید تنها روزنامه‌نگار مشهدی است وکالت جرائد مختلف را به عهده داشت و قبل از اینکه خود در زمینه مطبوعات بنویسد یا روزنامه راه اندازی نماید، نماینده توزیع و پخش جرائد ایرانی و خارجی را در سطح خراسان بود. وی درباره اهمیت، سابقه و سختی کارش (وکالت نشریات) در شماره اول سال اول روزنامه خورشید چنین می‌نگارد: «همه می‌دانند که وکالت کلیه جرائد در خراسان به عهده نگارنده (خورشید) است که از بیست سال قبل تاکنون این خدمت پرمشقت و شغل کم منفعت را از جمله خدمات مهمه به ملت دانسته و آنچه توانسته در پیشرفت این کار غفلت و اهمال روا نداشته ولی از عدم میل ابناء وطن چنانچه شایسته و سزاوار بوده از عهده این خدمت برنیامده...». به هر حال، اطلاعاتی درباره وکلائی روزنامه «خورشید» در سایر شهرهای ایران و خارج ایران در این جریده ارائه نشده است.

از دیگر وکلای مطبوعات مشهد می‌توان از سید رضا علیوف نام برد که وکالت روزنامه «نوبهار» را در شهرهای سمرقند و بخارا عهده‌دار بوده است. در شماره ۵۷ سال اول روزنامه «نوبهار» به تاریخ ۱۶ جمادی الاخری ۱۳۲۹ ق. صفحه یک، طی اعلانی چنین درج شده است: « به مشترکین محترم سمرقند و نیز بخارا اخطار می‌کنیم که وجوه اشتراک را به جناب آقا سیدرضا علیوف وکیل محترم نوبهار تسلیم فرموده و قبض اداره را دریافت دارند».

روزنامه‌های «بهار»، «چمن»، مجله‌های «الکمال» و «دبستان» با وجود اعلانهای مختلف درباره اشتراک، هیچگاه مشخصات وکلای خود را ارائه نکردند.

صاحبان مطبوعات همواره در شناسایی و انتخاب افراد درستکار برای وکالت نشریه خود دچار مشکل بوده‌اند. چنانچه در شماره ۲۹ از سال دوم روزنامه ادب به تاریخ ۱۷ ربیع الثانی ۱۳۲۰ ق. چنین می‌خوانیم: «... گرچه الحق و الانصاف از بیشتر وکلای محترم (ادب) راضی هستیم و قدر آنها را به واجب می‌شناسیم... و به استثنای دو سه تن که گرگ بره غیرت و دزد متاع انسانیت [هستند].. از تمام وکلای محترم و مشترکین عظام ممنونیم». همچنین در شماره ۴۲ همین سال این روزنامه به تاریخ ۱۹ رجب ۱۳۲۰ ق. این اعلان درج شده است: «..کار ادب در آذربایجان به عکس سال اول قرین انتظام شده و خسارت و ضرر سال گذشته جبران باید... که بی‌انصاف [وکیل قبلی روزنامه ادب] در سال گذشته دیناری به اداره نفرستاده. دو سه تن دیگر از قبیل او هستند که انشاءالله روزی آنها را حواله به غسلین خواهیم نمود».

۳. تک‌فروشی

«تک‌فروشی» بعد از «اشتراک» از مهمترین روشهای توزیع مطبوعات دوره قاجار تلقی می‌گردد. به هر حال برای جامعه ایرانی در آن زمان - که اکثر افراد آن در تامین حداقل نیازهای اولیه خود در سطح مطلوب ناتوانند- پرداخت هزینه اشتراک طولانی مدت حتی یک نشریه بسیار دشوار بود. شاید برای همین باشد که همه صاحبان جراند در دوره قاجار تمایل به فروش تک نسخه داشتند و بطور مرتب اعلان آن با آدرس کامل در نشریه خویش اطلاع‌رسانی می‌نمودند.

دوره ۶ شماره ۲۴ و ۲۵
پاییز و زمستان ۱۳۹۳

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد استان قدس رضوی

شماره ۳

مشهد المقدس

قیمت اشتراك

سالیانه ۳۰ قران

تاریخ ۱۷ میزان ۹۹ مطابق ۲۵ حرم الحرام ۱۳۳۹

در هر ماه يك نمره منتشر میشود
قیمت اشتراك سالیانه (۳۰ قران)
وجه اشتراك قبلاً و یا فایست میشود
محل اداره - (اداره آگاهی)
تمام مقالات و مراسلات باید به عنوان مدیر ارسال شود
عنوان تکرانی ﴿ مشهد - الکمال ﴾
مشهد مقدس - مطبعه طوس

مکانهای تک فروشی مطبوعات معمولاً در مراکز شلوغ مانند بازارها انتخاب می‌گردید. روزنامه «ادب» روش تک فروشی را برای توزیع نشریه استفاده نکرد اما روزنامه «بشارت»، مکان مناسبی را برای تک فروشی تعیین و در شماره چهارم سال اول به تاریخ ۲۰ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ ق. چنین اعلانی منتشر کرد: «...هر کس ... [قصد خرید یک شماره روزنامه دارد] در تیمچه بلورفروشان به مالیجاء مشهدی آقابزرگ بلورفروش رجوع نموده، اخذ روزنامه نمایند.»

روزنامه «بشارت» علاوه بر تعیین مکان ثابت تک فروشی نشریه، قصد بکارگیری روزنامه فروش دوره‌گرد داشته و در شماره ۲۱ سال اول به تاریخ ۵ ربیع الثانی ۱۳۲۵ ق. اعلان دیگری منتشر نمود: « دو سه نفر طفل زیرک باهوش درستکار با ضامن برای فروش روزنامه در اداره بشارت لازم است. هر کس سراغ داشته باشد به اداره دلالت فرماید هم خدمتی به معارف و هم برای آن اطفال اعانتی کرده‌اند حق العمل کافی به این اطفال داده می‌شود.»

روزنامه «خورشید» نیز مانند روزنامه «بشارت» در شماره ۱۰ سال اول به تاریخ ۲۹ ربیع الاول ۱۳۲۵ ق. اعلانی با محتوای مشابه با روزنامه «بشارت»، برای فروش نشریه خویش چاپ نمود. این جریده در شماره ۶۱ سال اول به تاریخ ۲۷ رمضان ۱۳۲۵ ق. مکانهای تک فروشی خویش را اعلان نمود: «هر کس از روزنامه خورشید .. را یک نسخه خریدار باشد به دو محل رجوع بنماید. ۱- دو بست بالا خیابان دکان آقا مشهدی ابوالقاسم سقط فروش تبریزی ۲- در بازار تیمچه محمدیه اطاق حاجی علی اصغر تاجر اسکویی آقا مشهدی محمد آقا تبریزی».

روزنامه «بهار» در شماره ۱۵ سال پنجم به تاریخ ۱۲ صفر ۱۳۴۰ ق. تک فروشی نشریه خود را با هدف جذب مشترک محدود به مشهد نمود: «...جریده ما در شهر مشهد برای احدی فرستاده نشده و فقط تک نمره به فروش می‌رسد. اشخاصی که مایل به اشتراک سالیانه باشند باید قبول اشتراک خود را به دفتر اداره اطلاع دهند در آن صورت فرستاده خواهد شد.»

۴. مکان های عمومی

«مدارس به سبک جدید» اولین مکان‌های عمومی مطالعه مطبوعات مشهد در دوره قاجار است. مدرسه همت، نخستین مرکز آموزشی تاسیس شده در مشهد در اوایل سال ۱۳۱۸ ق. است که روزنامه نگاران در توسعه علمی آن نقش مهمی برعهده داشتند. بنابراین مدرسه همت نخستین مکان عمومی مطالعه جرائد در مشهد است. ادیب‌الممالک فراهانی در شماره اول سال سوم روزنامه ادب به تاریخ ۱۶ رمضان ۱۳۲۰ ق. برای تشویق مردم به معارف پروری و سپاسگذاری از نظام سیاسی وقت، امتیاز ممتاز و متبرکی را برای مدارس قرار داد: «.. در هریک از مدارس که در این عصر میمنت حصر یعنی در زمان سلطنت این شاهنشاه جم جاه معارف پناه .. تاسیس یافته است به شکرانه استقامت و اعتدال وجود همایون یک نمره تا آخر سال مجاناً بندگان و به شاگردان آنجا هر قدر که روزنامه بخواهند با تصدیق مدیر و اجزای محترم همان مدرسه نصف قیمت سالیانه آنرا تقدیم خواهد نمود».

بعد از مدارس جدید، قرائت‌خانه‌ها مهمترین مکان‌های عمومی مطالعه مطبوعات مشهد در دوره قاجار بودند. «قرائت‌خانه جنب مدرسه مظفری»، نخستین قرائت‌خانه مشهد است که شیخ محمدعلی مدیر روزنامه بشارت و مدرسه مظفری آن را در اوایل صفر ۱۳۲۵ ق. تاسیس نمود. وی در شماره ۱۲ سال اول روزنامه «بشارت» به تاریخ ۲۴ محرم ق ۱۳۲۵ درباره این قرائت‌خانه چنین می‌نویسد: «در جنب مدرسه مظفری قرائت‌خانه دائر است که هر کس بخواهد قواعد اصول و فروع و آداب دینی را تحصیل نماید مجاناً و بدون زحمت باشد و از هر گونه کتاب و روزنامه‌جات و غیره که قارئین بخواهند قرائت نمایند، حاضر و موجود است و از احدی به هیچ اسم و رسم دیناری گرفته نخواهد شد».

«قرائت‌خانه سعادت»، دومین قرائت‌خانه مشهد است که نخستین خبر درباره آن در شماره چهارم سال اول روزنامه خورشید به تاریخ ۱۲ صفر ۱۳۲۵ ق. درج شده است: «.. بعضی از آقایان چنین صلاح دانسته‌اند یک باب قرائت‌خانه که برای کلیه مردم مطالعه کتب و جرائد سهل و آسان باشد. برای ترتیب این کار و مخارج آن قرار شد که یک هزار بلیت طبع کرده و به فروش برسانیم. هر بلیتی از قرار پنج هزار دینار و این وجه را برای مخارج اساسیه و شهریه یک نفر مدیر و یک نفر خادم و کرایه محل

تا دو سال منظور فرموده‌اند که شرح آن نیز مفصلاً در شماره‌های بعد به نظر قارئین محترم می‌رسد. جمعی از صاحبان همت در این امر خیر شرکت فرموده هر کدام علی قدر مراتبهم از این بلیت‌ها خریداری فرمودند که انشاء الله اسامی آنها نیز مرتباً بعد درج خواهد شد. حالا قریب چهارصد بلیت فروخته شده و هر کس بخواهد در اجر و ثواب این امر خیر شرکت نماید هر قدر بلیت طالب باشد بلیت‌های مطبوع او در اداره خورشید هست رجوع فرمایند.»

در شماره یازدهم سال اول روزنامه خورشید به تاریخ ۶ ربیع الثانی ۱۳۲۵ ق.، خبر مفصلی درباره افتتاح قرائت‌خانه سعادت ارائه شده است: «یکی از نتایج اقدامات حسنه اعضاء محترم انجمن خیریه سعادت دائر شدن قرائت‌خانه سعادت است... لامحاله در این مملکت عجالتاً یک باب قرائت‌خانه که اقلماً جرائد اسلامی و بعضی کتب مفیده در آنجا باشد تا اشخاصی که قدرت اشتراک همه جرائد را ندارند یا از بیکاری در قهوه‌خانه‌ها بی‌جهت تضييع عمر می‌نمایند در آنجا به مطالعه اخبار و کتب تحصیل علم و بصیرتی کرده، متدرجاً تهذیب اخلاق نمایند... قرائت‌خانه از تاریخ غره شهر ربیع الثانی دائر و مفتوح است و هر روز از یکساعت از روز گذشته الی دو ساعت از شب رفته برای طالبین علم و اطلاع باز است. عجالتاً از هر گونه جرائد فارسی و غیره موجود و عنقریب از هر قسم روزنامه و کتاب تهیه خواهد شد و حق القرائه عموماً معاف و مجانی است. ابدأ کسی حق مطالبه دیناری از کسی به این عنوان ندارد.

محل قرائت‌خانه بالا خیابان جنب منزل جناب قوام‌التولیه مغازه متصل به مدرسه رحیمیه ملکی جناب حاجی عبدالرحیم آقا صراف که این مکان را نیز مثل عمارت مدرسه مجاناً بدون کرایه در صورتی که ماهی پانزده تومان کرایه می‌دادند برای قرائت‌خانه مرحمت فرموده.»

درباره کیفیت خدمات و مدت زمان فعالیت این دو قرائت‌خانه یعنی قرائت‌خانه «جنب مدرسه مظفری» و «سعادت» با وجود بررسی منابع مختلف مطبوعاتی و کتابی، مطلبی یافت نشد. اما چند سال بعد، افتتاح چند قرائت‌خانه دیگر در شهر مشهد گزارش شده است. از جمله در شماره چهارم سال اول روزنامه «نوبهار» به تاریخ ۱۳ ربیع الثانی ۱۳۲۹ ق. ص ۲ آمده است: «خدمت جناب [ملک الشعراى بهار]... آقای مدیر روزنامه «نوبهار» دامت تائیداته، البته بر خاطر محترم عالی پوشیده نیست که کتابخانه و قرائت‌خانه اعضاء گمرکات در مشهد دائر گردیده و آخر برج حوت ایت ئیل که جلسه مخصوص مذاکرات بود در حضور عموم اعضاء گمرکات در خصوص آن جریده محترم ملی و جریده زاینده رود و خورشید که مجاناً به این کتابخانه مرحمت شده مذاکره گردید، عموماً از این همراهی اظهار امتنان و تشکر نمودند.»

در شماره پنجم از سال سوم روزنامه «شرق ایران» به تاریخ ۱۵ محرم ۱۳۳۶ ق. خبری درباره راه‌اندازی «قرائت‌خانه فردوس» درج شده است: «.. از آن جمله قرائت‌خانه فردوس است که از غره شهر ذی الحجه [۱۳۳۵ ق.] با طرزى نوین و طریقی نوآیین مفتوح گردیده و تاکنون اغلب جرائد داخله به نام قرائت‌خانه «فردوس» رسیده و جرائد دیگر هم به وسایل مختلفه تهیه و در محل مزبور برای استفاده قارئین و واردین محترم آماده و مهیا می‌باشد.

قرائت‌خانه یکی از قوی‌ترین وسایل ترقی افکار و مجمع اخبار داخله و خارجه می‌باشد که برای آنهایی که اغلب جراید را آبونه هستند مفید نیست ولی برای آنانکه دسترس به اشتراک و خریداری روزنامجات ندارند فواید آن غیرقابل انکار است. قرائت‌خانه «فردوس» اولین محلی است که با طرزى صحیح و بنیانی متین در این شهر تاسیس گردیده که واردین پس از ملاحظه تصدیق

خواهند فرمود. قرائت‌خانه «فردوس» برای استفاده عمومی از یک ساعت از آفتاب گذشته تا ظهر و از یک ساعت بعد از ظهر تا دو ساعت از شب گذشته دایر و در مواقع مذکور مقدم گرامی آقایان محترم را با کمال احترام و افتخار می‌پذیرد».

از دیگر مکان‌های عمومی برای دسترسی به مطبوعات مشهد در دوره قاجار، مدارس حوزه علمیه است. «بدایع نگار آستان قدس»، صاحب امتیاز و نگارنده مجله دینی الکمال در شماره هشتم سال اول این نشریه به تاریخ ۲۰ رمضان ۱۳۳۹ق. برای نخستین بار پیشنهاد وقف نشریات - به ویژه اسلامی - را با هدف استفاده عمومی مطرح نمود: «نظر به احتیاجی که عالم اسلامی خاصه محیط مشهد مقدس به اینگونه مطبوعات دارد آنان که سواد خواندن (الکمال) را ندارند، ممکن است شرکت در ثواب نموده، این مجله را مشترک شوند و بر اهالی استحقاق به اختیار خود وقف نمایند».

بدایع نگار پس از پیشنهاد وقف مطبوعات برای استفاده همه، خود پیش‌قدم شد و در شماره سوم سال دوم مجله الکمال به تاریخ ۲۱ رجب ۱۳۴۰ق. طی اعلانی چند نسخه از مجله خود را وقف نموده و شرایط استفاده رایگان آن را بیان کرد: «خاطر مبارک عموم طلاب محترم مدارس دینی علمیه مشهد مقدس و اهالی منبر را مستحضر می‌سازد که ما برای خدمت به عالم اسلامیت و خدام شریعت مطهره و طلاب علوم دینیه دامت برکاتهم ده نمره از شماره (۳) مجله شریفه الکمال را بر آقایان فوق الذکر به تولیت ذوات مقدسه که ذیلاً می‌نویسیم وقف نمودیم:

۱. مدرسه میرزا جعفر، ۳ جلد، به تولیت میرزا غلامرضا؛
۲. مدرسه فاضلیه، ۳ جلد، به تولیت ملا حجه الله؛
۳. مدرسه ابد الخان، ۲ جلد، به تولیت میرزا طاهر مدرس؛
۴. مدرسه نواب، ۲ جلد، به تولیت ادیب نیشابوری.

که طالبین الکمال مجلات مزبور را از متولیان فوق دریافت نموده پس از مطالعه که برای آن یک شبانه روز مدت قرار می‌دهد نمرات را صحیحاً به عنوان منصوصه مسترد سازند که در مدارس چهارگانه ضبط و تمرکز یابد».

بدایع نگار پس از یک سال از ارسال رایگان نشریه‌اش به مدارس علمیه مشهد طی اعلامیه‌ای در شماره چهارم سال سوم به تاریخ غره صفر ۱۳۴۲ق. ابراز رضایت می‌کند: «ما در سال گذشته، تعدادی از مجله را بر مدارس علمیه وقف نمودیم که آقایان طلاب از نگارش الکمال استفاده کنند. پس از استحضار هم فهمیدیم که عموماً دسترسی به این مجله نداشتند. لذا نمراتی چند برای مطالعه آقایان طلاب مدارس حوزه مشهد مقدس اختصاص داده و در مدرسه مرحوم حاجی میرزا جعفر طاب ثراه، حجره جناب شریعتمدار آقای مجدالعلی، تمرکز دادیم که طالبین به معظم له مراجعه نموده، مجلات را گرفته و پس از مطالعه، دو مرتبه در همان حجره تمرکز دهند که عموماً بهره‌ور شوند...».

سخن پایانی

نیم نگاهی به آنچه مطرح گردید نشانگر عدم توجه لازم به نظام توزیع مطبوعات در اوایل دوره روزنامه نگاری در ایران است. این بی‌توجهی که به علت پشتوانه دولتی مطبوعات و نبود انگیزه رقابت در میان نشریات وجود داشت با ظهور

بخش خصوصی به روزنامه‌نگاری و به تبع آن گرم شدن بازار رقابت برطرف شد. اگرچه با ورود بخش غیر دولتی و بکارگیری شیوه‌های حرفه‌ای در روزنامه‌نگاری در دوره قاجار تا حدودی نظام توزیع مطبوعات با جلب و جذب خوانندگان جدید بهبود یافت اما عواملی زیادی مانند فقدان راه‌های ارتباطی، فقر و بی‌سوادی اکثر مردم و بسیاری مشکلات دیگر باعث شد تا نظام توزیع مطبوعات در دوره قاجار آنگونه که شایسته جامعه ایرانی است، منسجم و مطلوب تشکیل نگردد.

منابع و ماخذ

- پروین، ناصر (۱۳۷۷). تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی نویسان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شهوازی بختیاری، ستار (۱۳۸۳). نام‌ها و نامه‌ها: روایتی از روزنامه‌ها و روزنامه‌نگاران خراسان در دوران قاجاریه. مشهد: ایوار.
- قاسمی، فرید (۱۳۷۲). راهنمای مطبوعات ایران عصر قاجار (۱۲۵۳ق. / ۱۲۱۵ ش - ۱۳۰۴ ش). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- قاسمی، فرید (۱۳۸۰). سرگذشت مطبوعات ایران: روزگار محمدشاه و ناصرالدین شاه. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.